

SUBSTANSIALLIK VA SUBSTANSIAL YONDASHUV

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i04.003>

Sobirova Muzayyana Ilhomjon qizi
sobirovamuzayyana68@gmail.com
Qo‘qon davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada borliqni bilish jarayoni gnoseologik nuqtayi nazardan tahlil qilinib, uning ikki asosiy bosqichi - fahmiy (hissiy, empirik) va idrokiy (aqliy, nazariy) bilish o‘zaro bog‘liqlikda yoritiladi. Ushbu bosqichlarning mohiyatini falsafiy-metodologik adabiyotlar asosida izohlab, fahmiy bilishning bevosita sezgi a‘zolari orqali hosil bo‘ladigan tashqi tasviriyl bilim berishini, idrokiy bilish esa hodisalarning ichki mohiyati, sabab va qonuniyatlarini ochishga qaratiladi. Shuningdek, maqolada fahmiy bilimning chegaralanganligi, uning ko‘pincha hodisa mohiyatini to‘liq anglashga to‘sqinlik qilishi Alisher Navoiy asarlaridagi badiiy misollar orqali yoritiladi.

Kalit so‘zlar: gnoseologiya, fahmiy bilish, idrokiy bilish, hissiy bilish, aqliy bilish, ratsionalizm, funksionalizm, strukturalizm, semantizm, substansiallik, dialektik yondashuv, materialistik yondashuv, mohiyat va hodisa, munosabat tizimi, ilmiy bilish jarayoni, UMIS, YAHVO, empirizm, empiriokrititsizm

SUBSTANTIALITY AND SUBSTANTIAL APPROACH

Sobirova Muzayyana Ilhomjon qizi
sobirovamuzayyana68@gmail.com
Kokand State University

Abstract: This article analyzes the process of cognizing reality from an epistemological point of view and highlights its two main stages - cognitive (sensory, empirical) and perceptual (mental, theoretical) cognition in interconnection. Explaining the essence of these stages based on philosophical and methodological literature, cognitive cognition is aimed at revealing the external descriptive knowledge formed directly through the sensory organs, and perceptual cognition - at revealing the inner essence, causes, and laws of phenomena. The article also highlights the limitations of conceptual knowledge, which often hinder a full understanding of the essence of the phenomenon, using artistic examples from the works of Alisher Navoi.

Keywords: Gnoseology, cognitive cognition, perceptual cognition, sensory cognition, rational cognition, rationalism, functionalism, structuralism, semanticism,

substantiality, dialectical approach, materialistic approach, essence and phenomenon, system of relations, process of scientific cognition, UMIS, YAHVO, empiricism, empiriocriticism

Ko'pchilikka ayon, narsa va hodisalarni o'rganish jarayoni ikki zaruriy bosqichda kechadi. Birinchisi, sezgi orqali fahmiy bilish bo'lib, ikkinchisi, aqliy (idrokiy) bilishdan iboratdir¹. Borliqni o'rganishning ikki bosqichida sodir bo'lishi gnoseologiyada tan olingan qarash, desak xato bo'lmaydi.

Borliqni bilishning bu ikki bosqichi falsafiy-metodik adabiyotlarda *empirik va nazariy, hissiy va idrokiy, hayotiy va oddiy (formal)* kabi o'ndan ortiq xilma-xil atamalar bilan nomlansa-da², mohiyatan bu ikki bilish bosqichi orasida farq behad sodda. Biri, ya'ni *fahmiy/hissiy* sezgi uzvi - ko'rish, sezish, tuyish va hatto tushunish, qabul qilish orqali hosil qilingan bilimni mutlaq haqiqat deb bilsa, ikkinchisi idrokiy (aqliy) bilim (ko'rgani, sezgani, eshitgani, tuygani) mohiyat bo'lmay, qandaydir boshqa bir hodisaning yuzaga chiqish shakli, ya'ni qandaydir imkoniyatning bir tasodifiy voqelanish ko'rinishi, deb biladi va bu mohiyat fahmiy bilimdan, uning shakl moddiyligidan uzilib aqliy, idrokiy yo'l bilan hodisa zahirida yotgan asosni, mohiyatni munosabat asosida ochishga intiladi. Shuning uchun fahmiy usul tasvirlasa, idrokiy usul ochadi. Bunday yondashishda, odatda, fahmiy/hissiy ma'lumot idrokiy usul bilan ochiladigan mohiyatni to'sib qorong'ilashtirib turadi. Shuning uchun mutafakkir Alisher Navoiy "Lison-ut tayr"da: "Qosir etdi fahmdan idrokni" deb, bu ziddiyatni juda ixcham iborada mujassamlashtiradi.

Fahmiy jarayonda narsadagi bevosita kuzatishda berilgan turli jihatlar tasvirlanadi. *Fahmiy (zohiriy, hissiy, tashqi) bilim* insonning sezgi a'zosi vositasida hosil qilinadi. Fahmiy bilish orqali tilshunos til birligining tashqi his qilib bo'ladigan belgi-xususiyati haqidagi bilimga ega bo'ladi. Bilishning bu usulida bevosita kuzatishda berilgan nutqiy birlik tasvirlanadi, har bir xususiyati izohlanadi. Boshqacha qilib aytganda, bilishning bu bosqichida mohiyati hali aniq bo'lmagan butunlik ilmiy bilish maqsadida qismga ajratiladi. Asosiy diqqat-e'tibor ajratilgan qismning ichki va tashqi holatini sezilib turgan belgisi asosida bilib olishga qaratilgan bo'ladi. Darhaqiqat, fahmiy bilish usulida unli - undoshning fonetik xususiyati, fonetik o'zgarish, orfoepik me'yor, so'z va qo'shimchaning nutqiy ma'nosi, so'z birikmasi hamda gap turi, uning qo'llanishi, ma'no xususiyati tasvirlanadi. "Fahmiy bilim istagan fanda, jumladan, tilshunoslikda ham beqiyos ahamiyatga ega. U barcha turdagi nazariy

¹ Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – Б. 76

² Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993, – Б.11–12; Туленов Ж., Ғофуров З. Фалсафа. –Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 238 б.; Андреев И.Д. Диалектическая логика. –М.: Высшая школа, 1985; Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания. Гносеологические аспекты. –Москва: Наука, 1977; Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993 – 30 б; Ne'matov H., Hamroyeva Sh. Lingvistik tadqiqot metodikasi, metodologiyasi va metodlari. –Buxoro, 2005; Кедров Б.М. Единство диалектики, логики и теории познания. –Москва, 1963. – 294 с.

ish uchun zamin, moddiy asosdir”³. Ammo bunday turdagi ilmiy faoliyat tilni, uning haqiqiy mohiyatini chuqur anglashga imkon bera olmaydi.

Mutafakkir shoir Alisher Navoiy fahmiy bilimning bir yoqlamalik xususiyatini, hissiy bilishda biluvchining narsani butunlikda ko‘ra olmasligini, boshqacha qilib aytganda, haqiqatni bilishga intilgan idrokka juzv (qism)ni tasvirlovchi fahm (hissiy bilish) to‘sqinlik qilishini o‘zining “Lison-ut tayr” dostonining fil tasviriga bag‘ishlangan hikoyasida yuksak mahorat bilan tasvirlaydi⁴. “Ko‘rlar va fil hikoyati”da keltirilgan ko‘rlarning fil haqidagi bilimi, ya’ni o‘jizlik yuzasidan fil to‘g‘risidagi nomukammal tasavvuri barchasi to‘g‘ri bo‘lsa-da, uning hammasi nuqsonli edi, unda tartib mavjud emas edi, chunki bu bilim sezish orqali hosil qilingan fahmiy (empirik) bilish natijasi edi.

Falsafiy-metodologik adabiyotda narsani fahmiy o‘rganishga zid turgan bilish usuli sifatida *idrokiy (botiniy, ichki, aqliy...) bilim* qayd etiladi. Fahmiy bilish, asosan nutq birligini yakkalik, hodisa, voqea va oqibat (qisq. YAHVO) sifatida tahlil va tavsif etsa, umumiylik, mohiyat, imkoniyat va sabab (UMIS) tabiatiga ega bo‘lgan idrokiy bilim aniqlangan, tavsiflangan hodisaning xilma-xillik sabab va qonuniyatini, ular mohiyatini aniqlashga asoslanadi. Chunonchi, o‘zbek tilida eganing eksplitsit (moddiy ifodalanishi shart) emasligi haqidagi xulosa kesim tarkibining morfologik xususiyati, ya’ni unda hamisha shaxs-songa ishora mavjudligi bilan necha yil mobaynida takror va takror o‘rganilgan, sistemalashtirilgan gap talqini orqali yuzaga kelgan. Chunonchi, kelishikning “oldingi so‘zni keyingi so‘zga bog‘lash”, egalik shaklining “keyingi so‘zni oldingi so‘zga bog‘lash”, ravishdoshning “fe’lni fe’l bilan bog‘lash” kabi umumlisoniy mohiyati fahmiy bilishda tasvirlangan, izchil o‘rganilgan misol asosida keltirib chiqarilgan.

Bevosita kuzatishda berilganlik, ya’ni narsa zohiriy belgisining aniqligi, ma’lumligi fahmiy bilishning asos tomoni. Idrokiy bilish uchun esa asos bo‘ladigan tomon - narsaning munosabat tizimi, butun ichida bo‘lakning o‘rni, narsaning mazmun, vazifa, munosabat tomonidir, ya’ni bevosita kuzatishda berilmaganligi.

Idrokiy bilim YAHVOning sabab va qonuniyatini ochadi. Bu ikki bilim orasiga keskin chegara qo‘yib bo‘lmaydi. U o‘zaro bog‘liq bo‘lib, biri ikkinchisi asosida rivojlanib boradi.

Falsafiy-metodologik adabiyotlarda narsani fahmiy o‘rganish usuli sifatida sensualizm, empirizm, realizm, atomizm, fenomenalizm kabi atamalar qo‘llanilgan. Bu oddiy materialistik yondashish usuli bo‘lib, narsaga *mustaqil barqaror alohidalik* sifatida yondashadi. Oddiy (vulgar) materialistik yondashuv bevosita kuzatishda berilgan narsa voqelikda qanday mavjud bo‘lsa, uni xuddi shunday tasvirlashga

³ Ne‘matov H., Hamroyeva Sh. Lingvistik tadqiqot metodikasi, metodologiyasi va metodlari. –Buxoro, 2005; Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – В. 34

⁴ Алишер Навоий “Лисон-ут тайр”(Насрий баёни билан) –Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 200–203

asoslanadi. Uning turli yo'nalishlari mana shu bevosita kuzatishda berilgan narsa hodisaning turli tomoniga alohida e'tibor qaratish bilan bir-biridan ajralib tursa-da, bevosita kuzatishda berilgan ma'lumotni haqiqat deb bilganligi bilan birlashadi. Chunonchi, *Atomizm* - "alohida zarra" so'zidan olingan narsa, materiya tuzilishining fizikaviy - kimyoviy asosiga tayanadi. *Sensualizm* (lotincha *sensus* - his, sezgi) - gnoseologiya sohasidagi ta'limot bo'lib, u sezgini bilishning birdan bir manbayi deb e'tirof qiladi. Sezgi bilish jarayonining boshqa tomoni bilan, ya'ni tajriba va abstrakt tafakkur bilan uzviy birlikda bo'lgan taqdirdagina bilishning zarur tomoni bo'lishi mumkin.

Empirizm (grekcha *emperia* - tajriba) hissiy tajribani bilimning birdan-bir manbayi deb hisoblaydi.

Empiriokrititsizm - "tajribani tanqid" degan ma'noni bildirib, tajriba tushunchasini substansiya, zarurat, sababiyat tushunchasidan tozalaydi⁵.

Bu tushunchaga qarama-qarshi o'laroq ratsionalizm, funksionalizm, strukturalizm, semantizm kabi idrokiy bilim usuli nomlanishi mavjudki, bunda narsaning o'zga aloqadori bilan munosabati, uning butun tarkibida tutgan o'rni, vazifasi ochib beriladi, ya'ni narsaga *dialektik* yondashiladi. Dialektik yondashuv asosida hosil qilingan bilim fahmiy usul bilan aniqlangan, tavsiflangan va sistemalashtirilgan hodisa rang-barangligining sababini ochib berishga asoslangan bo'ladi. Dialektik yondashuv nominalistik yondashuvning davomi, ya'ni nominalistik yondashuv dialektik yondashuvni taqozo qiladi. Fandagi bu bog'liqlik quyidagi fikrda aniq asoslab berilgan: "Insoniyat tarixida fanlar taraqqiyoti dialektikasi shuni ko'rsatadiki, har bir fanning taraqqiyoti uzluksiz "empirik - dialektik - empirik - dialektik..." zanjirdan iborat... avvalo, narsa jonli mushohada, bevosita kuzatish vositasida o'rganilib, uning xususiyati, qirrasini, tomoni aniqlanadi, natijada bu xususiyat, dalil, hodisa to'planadi, saralanadi;... aqliy, dialektik tahlil usuliga o'tish ehtiyoji paydo bo'ladi"⁶.

Substansiallik falsafaning muhim tushunchasidan biri bo'lib, u yuqorida aytib o'tilgan ikki xil yondashish - materialistik va dialektik bilish usulida ikki xil tushuniladi. Materialistik yondashishda substansiallik asosida substansiya - moddiy borliqqa ega bo'lgan narsa-voqea-hodisaning obyektivligi, haqiqiy ekanligi mutlaqlik sifatida tan olinadi. Dialektik yondashishda esa substansiallik tamomila boshqacha - bevosita kuzatishda berilgan narsa-voqea-hodisaning "majmui asmo' va sifot" sifatida, ya'ni belgi-xususiyat va munosabat majmuasi sifatida ochiladigan va bevosita kuzatishga berilmagan mohiyat sifatida qaraladi. Shuning uchun materialistik substansial yondashishda narsa moddiylikda muayyan voqelanish holatida tasvirlansa, dialektik substansial yondashishda narsaning cheksiz shakl va holatda voqelanishi

⁵ Фалсафа қомусий луғати. –Т.: Ўзбекистон, 2004. – Б. 459

⁶ Нейматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Т.: Ўқитувчи, 1993. – Б. 27

zamidida yotgan va shu voqelanishning sababi bo'ladigan, tushuntiradigan munosabat majmuasi narsaning substansial mohiyati deb tushuniladi. Demak, materialistik substansial yondashishda substansiya - bu narsaning o'zi (umumiymi, xususi ahamiyati yo'q), dialektik yondashishda esa substansiallik bu - narsaning o'zi emas, balki uning o'ziga o'xshash va farqli, lekin aloqador boshqa narsa bilan munosabati majmuasi. Materialistik substansial yondashish narsa substansial mohiyatini uning o'zidan keltirib chiqarsa, dialektik substansial yondashish narsa mohiyatini uning munosabatidan keltirib chiqaradi.

Falsafiy adabiyotda materialistik yondashishning ko'pincha bachkana ("наивный") deb atalishiga sabab ham shunda. Haqiqatan ham, oddiygina "uyga" so'zshaklini olib qaraylik. "Uyga" so'zshakli munosabatdan ajratilgan alohida bir birlik, materialistik substansiya, borliq, mavjudlik. Munosabatdan ajratilgan bu atomistik, sensualistik moddiy hodisa bizga qanday ma'lumot bera oladi? Biz minglab matnni deskriptiv usul bilan tahlil qilganimizda, uning "uy" va "-ga" kabi barqaror butunlikdan iborat ekanligidan boshqa ma'lumotga ega bo'la olmaymiz. Kuzatish asosida "uy"ning va "-ga"ning qanday qurshovda kela olishi haqida ham aniqlashimiz va tavsiflashimiz mumkin. Xuddi shunday matnning tahlili asosida biz "uy" butunligi o'rnida *kitob*, *daftar*, *odam*, *qiz* kabi barqaror butunlikni, "uyga" pozitsiyasidagi "-ga" o'rnida esa "-ning", "-ni", "-da", "-dan" butunligining kela olishini, ya'ni:

uy	-ga-
daftar	ni-da-
kitob	dan
qiz	

o'rni almashtira olishi haqida *uyga*, *odamga*, *daftar*, *qizga*; shuningdek, *uy*, *uydan*, *odamdan*... qanday qurshovda kela olishini tasvirlab berishimiz mumkin. Lekin nima uchun mana shunday qurshovda "uyga" shakli "uyda" emas, nima uchun mana bu qurshovda "qizga" shakli-yu, "uyga" shakli emas qo'llanishini oddiy fahmiy, matniy, moddiy kuzatish asosida tushuntira olmaymiz. Oddiy materialistik substansional yondashish nima uchun mana shu holatda "uyga" shaklida qo'llangan, "uyda" emas kabi masalani yechib bera olmaydi, chunki bunday yondashish "-ga" mohiyatini, ya'ni uning rang-barang shakl va sharoitda qo'llanish asosi, zamirini ochib bera olmaydi.

Dialektik substansial yondashish esa shu narsaning cheksiz shakl va ko'rinish hamda sharoitlarda voqelanishi, o'zaro munosabatlarni tahlil qilgan holda mana shu xilma-xil ko'rinish, shaklda voqelanish sabablarini ochib beradi. Demak, dialektik tushunilgan substansiallik "munosabat majmuasi" sifatida ham qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий “Лисон-ут тайр”(Насрий баёни билан) -Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.
2. Андреев И.Д. Диалектическая логика. -М.: Высшая школа, 1985.
3. Фалсафа қомусий луғати. -Т.: Ўзбекистон, 2004.
4. Кедров Б.М. Единство диалектики, логики и теории познания. -Москва, 1963.
5. Ne'matov H., Namroyeva Sh. Lingvistik tadqiqot metodikasi, metodologiyasi va metodlari. -Buxoro, 2005.
6. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. -Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
7. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания. Гносеологические аспекты. -Москва: Наука, 1977.
8. Туленов Ж., Гофуров З. Фалсафа. -Тошкент: Ўқитувчи, 1997.
9. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. -Тошкент: Ўқитувчи, 1993, -